IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

“NAHJ UL-FARODIS” NING XIV ASR TURKIY ADABIYOTIDAGI O‘RNI VA ADABIY XUSUSIYATLARI

Abduraxmonov Abdulxodiy Abdulatif o‘g‘li
Mir Arab oliy madrasasi o’qituvchisi
Tel: +998906219118
E-mail: abdulhodiymargilon@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23134056

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIV asr turkiy adabiy merosining muhim namunalaridan biri bo‘lgan Mahmud Ali Kardariyning “Nahj ul-farodis” asari tadqiq etiladi. Asarning yaratilish davri, qo‘lyozma nusxasi, o‘rganilish tarixi hamda uning turkiy adabiyot taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, “Nahj ul-farodis”ning Qur’on oyatlari, hadislar, rivoyat va hikoyatlar asosida shakllangan mazmuniy tuzilishi, ma’naviy-axloqiy va badiiy-ta’limiy xususiyatlariga e’tibor qaratiladi. Asarning “Qissasi Rabg‘uziy” bilan mushtarak jihatlari, XIV asr turkiy nasrining rivojidagi ahamiyati hamda xalq orasida diniy-ma’rifiy bilimlarni tarqatishdagi o‘rni yoritiladi. Maqolada, shuningdek, asarning Sulaymoniya kutubxonasida saqlanayotgan qo‘lyozmasi, uning faksimile va transliteratsiya nashrlari hamda Janos Eckmann, Semih Tezcan va Hamza Zülfikarlarning asarni ilmiy o‘rganishdagi xizmatlari haqida ma’lumot beriladi. “Nahj ul-farodis”ning til, adabiyot, tarix va diniy-ma’rifiy tafakkur tarixini o‘rganishdagi manbashunoslik qiymati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: “Nahj ul-farodis”, Mahmud Ali Kardariy, XIV asr turkiy adabiyoti, turkiy nasr, adabiy meros, qo‘lyozma manba, Janos Eckmann, Semih Tezcan, Hamza Zülfikar, adabiy-badiiy xususiyatlar, ma’naviy-axloqiy meros, manbashunoslik.

“Nahj ul-farodis” (“Jannatlarning ochiq yo‘li”) – XIV asrda turkiy tilda bitilgan musulmonchilikka asoslangan muhim axloqiy masalalardan bahs etuvchi, noyob adabiy manbadir. Uning ilm olamiga tanitilishida vengriyalik olim Janos Eksman va turk olimlari Semih Tezjan va Hamza Zulfiqorlarning alohida xizmati bor. Janos Eksmanning sa‘y-harakati bilan Turkiyaning Sulaymoniya kutubxonasi saqlanayotgan “Nahj ul-farodis” noyob qo‘lyozmasining faksimile nusxasi yaratildi. Uning o‘rganilishi tarixi xususida olimning muhim ilmiy ahamiyatga molik “Kirish” maqolasi va Semih Tezjan, Hamza Zulfiqorlar tomonidan asarning Janos Eksman tayyorlagan faksimile nusxasi, uning lotin yozuvidagi transliteratsiyasi chop etildi. [2]

Asarning “Qissasi Rabg‘uziy” bilan bir asrda va bir hududda (Oltin O‘rda va uning atrofi) yozilganligi, “Nahj ul-farodis” ham “Qissasi Rabg‘uziy” kabi anbiyolar hayotining ibrat qilib ko‘rsatish ruhida yozilgan nasriy asar ekanligi uning ahamiyatini yanada oshiradi. Shu bilan bir qatorda “Nahj ul-farodis”da qo‘shimcha ravishda sahobalar, to‘rt nafar sunniy mazhabboshi imomlar haqida ma‘lumot hamda Alloh taologa yaqinlashtiradigan – xayrli va Undan uzoqlashtiradigan – munkar amallar tavsifiga bag‘ishlangan alohida bob va fasllarning mavjudligi asarning muhim fazilatlaridan biridir. “Qisasi Rabg‘uziy”ning Nosiruddin To‘qbo‘g‘abek taklifiga ko‘ra yozilganligi ma‘lum. Bir davr va bir ijtimoiy-siyosiy muhitda mazmunan bir-biriga o‘ta yaqin ikki mashhur asarning yaratilishi va keng tarqalishi o‘sha

davrdagi hukmdor qatlam bo‘lg‘an chingiziy sultonlar tomonidan Islom diniga yuksak e‘tibor qaratilganligi va ayni paytda O‘rta Osiyo va uning atrofida anbiyolar qissasiga bag‘ishlangan asarlarga ehtiyoj katta bo‘lganligini ko‘rsatadi. Chunki Xorazmshohlar saltanati qulagandan keyin u bilan birga gulkirab rivojlangan Islom madaniyatiga ham jiddiy talofot yetdi va orada katta madaniy-ma‘rifiy, ilmiy-axloqiy bo‘shliq paydo bo‘ldi. Bu bo‘shliqni to‘ldirish ehtiyoji va hukmdor chingiziy sulola tomonidan Islom dinining qabul qilinib, uning rivojiga e‘tibor qaratishi bunday asarlarning yaratilishiga qulay vaziyat tayyorladi. Mazkur asarlarning yana bir o‘ziga xosligi shundaki, unda badiiy ruh ustuvorligi sezilib turadi. Chunki sof diniy ruhda yozilgan asarlarda voqea va hodisalarni bayoni aniq, sahih hujjatlarga asoslangan holda beriladi. Lekin bu asarda masalaning ilmiy tomoniga nisbatan badiiy, axloqiy-ta‘limiy tomoniga ko‘proq e‘tibor qaratilgan. Uning “Nahj ul-farodis” “Jannatlarning ochiq yo‘li” deb atalishi ham unda axloqiy-ta‘limiy mohiyat kasb etuvchi badiiyat namunalarining kiritilishiga bois bo‘lgan. “Nahj ul-farodis”da musulmon mintaqa adabiyotida shakllangan axloqiy-ta‘limiy asarlarga xos muayyan bir masalani o‘quvchiga hissiy-ta‘sir kuchini oshirib yetkazish adabiy niyati bilan o‘sha masalaga oid hikoyat va rivoyatlarga o‘rin berilgan. Bu uning adabiy manba sifatidagi qimmatini oshirishga va uning o‘quvchilar ko‘nglidan o‘rin olishiga omil bo‘lgan. Chunonchi, asarda “Imom Molik (r.a.)ning fazilati bayonida” (2-bob 9-fasl) “Ibrohim (a.s)ning Alloh nima uchun do‘st qilib olganligi”, “Tun-u kun ibodat qilish fazilati bayonida” (3-bob 9-fasl) “Robiyat ul-Adaviya” , “Nohaq qon to‘kish ofati bayonida” (4-bob 1-fasl) “Qobil va Hobil”, “Imom Voqidiy”, “Muso (a.s)”, “Hajjoji zolim”, “Dunyoni sevish bayonida” (4-bob 6-fasl) “Molik ibn Dinor”, “Fuzayl (r.a.)”, “Gina va hasad bayonida” (4-bob 8-fasl) “Zakaryo (a.s.)” singari hikoya va rivoyatlar keltiriladi. Fasllarning bunday hikoyat va rivoyatlar bilan ziynatlanganligi asar muallifining yaxshigina badiiy mahoratidan darak beradi.

“Nahj ul-farodis”ning so‘nggi – qirqinchi fasli Abu Hurayra (r.a)dan rivoyat qilingan hadis bilan nihoya topadi. Undan so‘ng, muallif yoki kotib tomonidan yozilganligi aniqlanmagan munojotiga o‘rin beriladi. Kitobning kolofon qismida kotib tomonidan keltirilgan ma‘lumotlar ham asarning muhim jihatlarini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Jumladan, unda kitobning 761-yil jumadul avval oyining 6-kunida (milodiy 26-mart 1360-yilda) bomdod namozi vaqtida bitib tugatilgani, kitob musannifining oldingi yakshanba kuni dorulfanodan dorulbaqoga rixlat qilgani ma‘lum qilinadi. Muhimi shundaki, kotib “Imom Jarulloh” deya ulug‘langan Imom Zamaxshariyning “Al-Kashshof”, Imom Ma‘oniy Isfahoniy (r.h)ning “Tafsir”, shuningdek, yana bir qator ulamo-yu mashoyixlarning hikoyatlari asar uchun manba bo‘lganini, bulardan tashqari, Imom Abu Tolib Makkiyning “Quvvat ul-qulub”, Imom Firdavsiyning “Mujtaliy” va uning sharhidan ham foydalanilganini ma‘lum qiladi [1]. Ushbu ma‘lumotlar asarda nihoyatda muhim bo‘lgan masalalar qalamga olingani va u o‘z davri nasrining noyob muhim manbasi bo‘lganidan dalolat beradi. “Nahj ul-farodis”ning noyob qo‘lyozmasi asosida uning lotin yozuvidagi nashrini amalga oshirgan Janos Eksman Turkiya turkchasini yaxshi bilgan mutaxassis bo‘lgani bois asarning transliteratsiyasida ham shu til unsurlariga ko‘p berilganligi kuzatiladi. Boz ustiga, qo‘lyozmadagi diakretik belgilarning keyinchalik boshqa rang – qizilda qo‘yilgani ham lotin yozuvdagi matnda asl matndan shunday farqli jihatlarni vujudga keltirgan. Asarning matniy tadqiqini amalga oshirib, uni ilmiy o‘rganish bu noyob adabiy manbaning qator fazilatlarini aniqlashtirish imkonini hosil qiladi.

O‘rta Osiyo zaminidan butun Islom olamiga mashhur bo‘lgan yetuk allomalar yetishib chiqqan. Masalan, Imom al-Buxoriy, Imom Motrudiy, Imom Zamaxshariy, Imom Marg‘inoniy kabi allomayi zamonlar bugungi kunga qadar dunyo musulmonlari uchun darstur ul-amal bo‘lib kelayotgan asarlarni meros qoldirganlar. Lekin bu asarlar arab tilida bo‘lib ularni o‘qib anglash maxsus ilmiy saviya talab qilgan bu sababdan avom xalqning bu asarlardan bevosita foydalana olishi amalda qiyin bo‘lgan. Shuning uchun ham o‘sha davrda oddiy xalqning diniy bilim va saviyasini oshirish, ularni Islomiy xulq-atvor bilan xulqlantirish vazifasini turkiy tilda yaratilgan mana shunday asarlar bajarib bergan. Ularning sodda hikoya va rivoyatlar ko‘rinishida bayon etilishi ularning xalqchilligini oshirgan. Bu esa kitoblarning ko‘plab nusxalari yaratilishini va ularning ayrimlari bugungi kunimizga qadar yetib kelishini ta‘minlagan. Turkiy xalqlar asos solgan markazlashgan davlatlarning ta‘sirida bugungi Sharqiy Yevrova, Hind-u Xitoy, Kavkaz, Mo‘g‘uliston hududlarigacha Islom dini kirib borgan. Bu esa turkiy dunyoda Islom madaniyati yuksak darajada bo‘lganligini, diniy-badiiy ruhdagi asarlar yaratilishiga keng imkoniyat bo‘lganligini anglatadi. Shuning uchun ham turkiy tilda yozilgan bunday asarlar dunyoning ko‘plab nuqtalariga tarqalgan. Buni yuqorida aytganimizdek, Marjoniy xabar bergan nusxaning Bulg‘or tilida ekanligidan, yoki Sulaymoniya kutubxonasida saqlanayotgan Yangi Jome nusxasining ilk sahifasidagi qaydga ko‘ra asar bir qancha vaqt Misrda Muhammad Beyning kutubxonasida saqlanganligidan bilishimiz mumkin. Asarga bugungi kunga qadar olimlar tomonidan katta qiziqish bilan qaralmoqda va uning nafaqat badiiy, tarixiy, diniy-axloqiy tomonlari, shu bilan birga til xususiyatlari ham o‘rganilmoqda. Hatto asar faksimeliya, transletiratsiya ko‘rinishida nashr etilmoqda. Masalan, asar “Nehcül-Feradis (Cennetlerin açık yolu)” nomi ostida Turkiyada 3 jildli kitob ko‘rinishida nashr qilingan: I jild – faksimeliya, II jild – trasliteratsiya (lotin yozuvida), III jild esa asarning izohi va so‘zlar lug‘ati (turk tilida). Bizning qo‘limizda ushbu asarning Anqarada 2004-yilda nashr qilingan I va II jildlari mavjud. Muallif ba‘zi mashhur rivoyatlarni o‘z maqsadiga ko‘ra qisqartirgan yoki kengaytirgan. Masalan, zino qilishning ofatlari faslida keltirilgan Yusuf va Zulayho haqidagi hikoyatni batafsil bayon qilib, Zulayhoning eri Yusufning ko‘ylagini ortdan yirtilganini ko‘rib, Zulayhoni tavbaga Yusufni bu kundan keyin u ayolning oldiga kirmaslik undan yuz o‘girishga chaqirishi bilan tugallanadi. Kotib tomonidan berilgan “Xotimat ul-kitob”da ham ba‘zi muhim ma‘lumotlar mavjud. “Xotimat ul-kitob” 443-betning 15-qatoridan boshlanadi. Ya‘ni, bu kitob 761-yil jumadul avval oyining 6-kunida (milodiy 26-mart 1360-yilda) (kitabati qushluq) bomdod namozi vaqtida bitdi. Yana bu kitobning musannifi yakshanba kuni dorulfanodan dorulbaqoga rixlat qildi. Ammo bu kitobni jam qiluvchi (ya‘ni kotib) bunday deydikim: bu kitobda keltirilgan bazi gaplarni Imom Jarulloh (Imom Zamaxshariy) o‘zining “al-Kashshof” asarida naql qilgan, yana Imom Ma‘oniy Isfahoniy (r.h) o‘zining “Tafsir”ida naql qilgan. Bu kitobda bir faslning avvalida Payg‘ambar alayhis-salomdan bir hadis rivoyat qilinganki, ushbu hadisda bu kitob (Nahj ul-farodis)ning nomi zikr qilingan.

Asar juda ham go‘zal uslubda yozilgan. Har bir mutoala qilguchi zavqu shavq bilan o‘qib, madaniy-ma‘rifiy, ilmiy-axloqiy bo‘shlig‘ini, o‘zining badiiy, tarixiy, diniy-axloqiy tomonlarini boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nehcül-Feradıs. Uçmahlarnıng Açık Yolu (Cennetlerün Açık Yolu). I Metin. II.Tıpkıbasım. Tıpkıbasım ve Çevriyazı: Janos Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları. 2004.
2. Eckmann, Jenos. Ön söz. Nehcül-Feradıs. Uçmahlarnıng Açık Yolu (Cennetlerün Açık Yolu). I Metin. II.Tıpkıbasım. Tıpkıbasım ve Çevriyazı: Janos Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları. 2004.